

FRA PRAKSIS TIL FORVANDLING VED ORDET: EN TEOLOGI OM ÅNDELIG DANNELSE I DIALOG MELLEM JAMES K.A. SMITH, JOHN MARK COMER OG MARTIN LUTHER

Forskningsassistent, ungdomsmedarbejder
i Kronjyllands Frimenighed, stud.theol.
Sebastian Amorsen Vestergaard (t.v.)

Adjunkt, ph.d., cand.theol. Peter Søs (t.h.)

Resumé: Denne artikel undersøger åndelig dannelse med udgangspunkt i to moderne bidrag og i lyset af Martin Luthers teologi. Vi analyserer James K.A. Smiths og John Mark Comers modeller for åndelig dannelse, der vægter henholdsvis liturgiens formative kraft (Smith) og individets praksisbaserede transformation (Comer). I forlængelse heraf præsenterer vi Luthers lære om retfærdiggørelse af tro alene, dåbens vedvarende betydning i helliggørelsen og Helligåndens virke gennem ydre midler. Mens Smith og Comer fokuserer på en positiv dannelse – hvor mennesket gennem liturgi *receptivt* og *passivt* får dannet sine længsler, moralske forestillingsevne og samlede adfærd (Smith) eller får helbredt sine syndige tilbøjeligheder igennem en aktivistisk tilgang med åndelige praksisser (Comer) – fremhæver vi Luthers negative dannelse gennem kors og modgang, hvor synden dødes, og troen styrkes. Luthers bidrag fungerer som et korrektiv til moderne overbetoninger inden for åndelig dannelse. For at undgå ensidigheder bør en teologi om åndelig dannelse integrere alle perspektiverne: Liturgi, praksisser og kaldet og standens tjeneste og kors med troen som det, der dannes. Således nuanceres dannelsen til også at ses som skabelse og styrkelse af troen.

1. Indledning

I dag efterlader SoMe's uendelige fortællinger om det gode liv særligt unge mennesker i mistrivsel og forvirring med et ønske om vejledning i livsmestring. Efterspørgslen af bøger om discipelskab og åndelig dannelse vidner også om et ønske om vejledning i kristen livsstil og fornyelse i en ny tid (Dalsgaard, Hvidt og Viftrup 2024; Mindel 2024;

Baraldsnes 2024). Alligevel har skandinavisk teologi ikke formået at levere en klar gennemtænkning af, hvad åndelig dannelse er, og hvordan de sekulære og pluralistiske levevilkår præger den.

Samtidig har internationale bidrag til discipelskab og åndelig dannelse som James K.A. Smith og John Mark Comer i stigende grad præget skandinavisk kirkeliv. Dette fører til en øget interesse for en udlægning af troværdigt discipelskab, der integrerer kristnes nuværende levevilkår – både blandt forkyndere og unge.

Alligevel er hverken Smith eller Comer blevet udforsket og diskuteret i skandinavisk teologisk forskning (Nyeste bidrag om Smiths tanker om liturgi i dansk liturgisk forskning: Nikolajsen og Lauridsen 2025). Denne artikel udfylder dette hul ved at gennemtænke både Smiths og Comers indsigter i åndelig dannelse. For at skabe et konstruktivt bidrag diskuterer vi deres syn i lyset af Martin Luthers teologi. Vi inddrager Luthers vægtlægning af retfærdiggørelse og helliggørelse med blik for en *negativ* åndelig dannelse af den troende igennem syndsbevidsthed og lidelse eller kors, som er nødvendige for at fuldbyrde dåbens påbegyndte værkdrøning af det syndige, gamle menneske.

2. *Spiritual Formation Movement's* teologi om åndelig dannelse

Smith og Comer kan placeres inden for *The Spiritual Formation Movement* (Langer 2012; S.L. Porter 2015; 2019), hvor Smith repræsenterer den akademiske gren. Gennem sin teologiske forståelse af mennesket (liturgiske antropologi) skaber Smith inden for evangelikal teologi debat om kriterierne for åndelig dannelse (Se fx Kim 2013; Smith 2019; J. Porter 2021; Fredstrom 2023).

Comers indflydelse er markant på det pastorale plan i evangelikalt kirkeliv i USA – og dermed også evangelikalt kirkeliv i Skandinavien. Kristne Gen X'ere og Gen Z'ere oplever deres levevilkår genkendt i Comers prædikener, hvor de tilbydes praktiske og troværdige veje til kristenlivet i en digitaliseret og distraheret tid (Se fx Werntz 2024; East 2024; Pastor 2024).

Smith og Comer fokuserer begge på, hvordan mennesket gennemgår åndelig dannelse ved henholdsvis deltagelse i kristen liturgi og igennem åndelige praksisser. Vi analyserer Smith og Comer efter følgende spørgsmål, som muliggør en indirekte sammenligning. Under analyserne anlægger vi i enkelte tilfælde et vurderende perspektiv på udvalgte pointer fra dem.

1. Hvad er åndelig dannelse?
2. Hvad er den åndelige dannelses formål?
3. Hvordan sker den åndelige dannelse?

2.1 *Homo liturgicus*: James K.A. Smiths liturgiske antropologi

I sin *Cultural Liturgies* (Smith 2009; 2013; 2017) præsenterer Smith idéen om, at mennesket er *homo liturgicus* – formet af »liturgi«. Smith hævder, at menneskets identitet

består af to fundamentale fænomener, der kan dannes: 1) Hjertets »længsler« og 2) forestillingsevnen med dens indlejrede »vision« om et ubetinget gode eller det gode liv i verden.

Man følger ubevidst visionen, fordi den er indlejret i den kropslige »forestillings-evne«. Længslerne former menneskets måde at være disponeret mod verden på – den måde, hvorpå mennesket er *skolet* til at agere i verden (*habitus*). Ved at kombinere sin augustinske idé om »hjertets« »*amor*-intentionalitet« eller længslerne (Smith 2009, 39-40) med *habitus* (Bourdieu) forklarer Smith (Smith 2013, 56-57), hvordan vores kropslige deltagelse i *ritualer* eller *liturgier* er primære for menneskets dannelse. Teorien om liturgiernes består ifølge Smith i, at de er »rituals of ultimate concern«, det vil sige, at de fylder forestillingsevnen med visioner om et ubetinget anliggende (Smith 2009, 27).

Mennesket gennemgår ifølge Smith hele tiden dannelse. Kirken og de kristne institutioner forstår ikke, at det er i liturgiens ugentlige og årlige rytmer, at menneskets længsler og forestillingsevne dannes.

Den liturgiske antropologi står ifølge Smith i modsætning til et over-kognitivt (»kartesiensk«) menneskesyn. Her ses kognitionen som den primære faktor for menneskets væren-i-verden og dannelse: I denne tradition er åndelig dannelse afhængig af 'dogmatisk' indhold, der skal indlejres i kognitionen eller intellektet, så dets tanker styres af sande idéer. Således bliver mennesket åndeligt dannet eller »disciplet«.

Smith observerer det, han kalder for »sekulære liturgier«, overalt i kulturen som for eksempel sportsstadions, shopping-centre (fx Smith 2009, 19-27.93-101.112-121) og SoMe (Smith 2013, 142-45). Hans fænomenologiske tilgang viser, hvordan kollektive praksisser *virker tilsvarende, ligesom* gudstjenestelig liturgi virker på hjertet, forestillingsevnen og *habitus*. *Sekulære* liturgier danner dermed mennesket på samme måde som gudstjenestelig liturgi. Derfor er Smiths begreb om liturgi en måde at indfange de ritualiserede og gentagne handlinger, som *gør* noget ved deltagerne, om det er i kirken eller i kulturen (Smith 2009, 86-87).

Could it be the case that learning a Christian perspective [*verdensbillede*] doesn't actually touch my desire, and that while I might be able to think about the world from a Christian perspective, at the end of the day I love not the kingdom of God but rather the kingdom of the market? (Smith 2009, 218)

2.1.1 Hvad er åndelig dannelse?

Mennesket er *først og fremmest* et elskende og længselsfuldt væsen. For Smith handler åndelig dannelse om »*amor*-intentionaliteten«. Dannelsen sker ikke primært gennem doktrin, men via kropslig og følelsesmæssig deltagelse i liturgi. Deltagelsen former *habitus* til at være enten af »Guds stad« eller »menneskers stad« (Augustin). Derfor er dannelsens konsekvens en bestemt adfærd.

Denne *habitus* er ikke *Wissen*, men *Verstehen*, ikke en artikulerbar viden, men en grundlæggende og før-bevidst forståelse – eller med vores ord: en »fornemmelse« (Smith 2013, 92). Sekulær og kristen liturgi ses derfor som en »træning« af mennesket.¹

Hvis Smith har ret i, at *amor*-intentionaliteten (menneskehjertets længsel) retter sig mod det, man *forestiller sig* som dét ultimativt gode liv, skal mennesket først og fremmest have en fornemmelse om, hvad det gode liv er: Den kristne skal lære at elske Guds rige, mere end at *tænke* på Guds rige. Således er slutresultatet, at menneskets samlede *habitus* bliver dannet.

[A]t the heart of a liturgical anthropology is a recognition of not just the centrality of desire [*amor*-intentionalitet] but also the centrality of the imagination [forestillingsevnen, »fornemmelse«]. It is because I imagine the world (and my place in it) in certain ways that I am oriented by fundamental loves and longings. It is because I »picture« the world as *this* kind of place [...], that I then picture »the good life« in a certain way that draws me toward it and thus construe my obligations and responsibilities accordingly. While my actions and behavior are, in a sense, »pulled« out of me because of my passional orientation to some *telos*—some vision of the good life and what it means to be human—my love and longing for that »good life« is itself a signal that I conceive that »kingdom« as something that attracts me. So [...] imagination precedes desire. (Smith 2013, 125)

2.1.2 Hvad er dens formål?

Den liturgiske antropologis dannelses formål er menneskets gendannelse til lighed med dets originale *imago Dei*, som legemliggør Kristi *habitus* – kærlighed (1. *amor*-intentionaliteten) til Gud og Hans rige (2. forestillingsevnen indlejrede vision), som sætter sig igennem i et legemliggjort liv, der lever for Guds rige (3. *habitus*). Den kristne liturgi er det middel, hvorigennem sand gendannelse af menneskeheden sker (Smith 2009, 173-74).

While the practices of Christian worship are best understood as the restoration of an original, creational desire for God, practically speaking, Christian worship functions as a counter-formation to the mis-formation of secular liturgies into which we are »trown« from an early age. (Smith 2009, 88)

Derimod gør synden, at mennesket er disponeret til 'selvkærlighed', hvorfor mennesket er forstyrret i alle relationer:

1. Gudsforholdet.
2. Forestillingsevnen, altså fornemmelsen for at forstå verden.
3. Adfærden mod mennesker (Smith 2013, 60).

Er *amor*-intentionaliteten derimod først rettet mod Gud, vil mennesket kunne elske og handle ret, hvorfor mennesket vil kunne leve for at opfylde kulturbefalingen og det dobbelte kærlighedsbud (Smith 2009, 178.180.205-206). Derfor er *kristen* liturgi »nothing less than training to be *human*« (Smith 2009, 173-74).

Smith betoner, at selvom den indlærte – kristne eller ikke-kristne – *habitus* disponerer til bestemt adfærd, giver denne liturgiske antropologi plads til det frie og derfor ansvarlige valg i livsførelse. På trods af menneskets materialitet og før-kognition er menneskets adfærd ikke *determineret* (Smith 2013, 83-84). Således er der tale om en *begrænset*, men *fri* vilje. Åndelig dannelse er, at mennesket får en »moralisk fornemmelse« for, hvordan det bør handle og leve (Smith 2009, 17.26). Men når fornemmelser tilskynder mod bestemt adfærd i bestemte situationer, er kristenlivet altid en slags improvisation ud fra, hvad man »fornemmer« som det rigtige – derfor skal »fornemmelsen« dannes. For forestillingsevnen er »inkarneret« på mavefornemmelsesniveau (Smith 2013, 127).

2.1.3 Hvordan sker den?

Ifølge Smith sker åndelig dannelse gennem liturgier. Disse indlejrer en *vision* om enten Guds rige eller et falsk rige i *forestillingsevnen*. Forestillingsevnen indlejrede vision omdirigerer derfor *ubevidst* hjertets »*amor*-intentionalitet« mod dette rige (Smith 2009, 53-54). Fordi mennesket er mere før-kognitivt end deliberativt kognitiv, må man afvise en pædagogik om åndelig dannelse med et indforstået »kartesiansk« menneskesyn. Der er tit uoverensstemmelse mellem, hvad man mener og tror på, og det liv, man lever (fx kognitiv dissonans) – netop fordi hjertet er dannet til ubevidst at længes efter noget andet end det, man har i 'hovedet', jævnfør: »And you worship what you love. And you might not love what you think« (Smith 2016, xii). Den åndelige dannelse faciliteres mere effektivt med blik for det hele menneske med længsler, forestillingsevne og adfærd (Smith 2009, 26-27; 2013, 101-2).

Da vejen til hjertet er gennem kroppen, er liturgien både løsningen og problemet:

- Gennem *gentagen* deltagelse i sekulære eller kristne liturgier præsenteres mennesket for en vision af et ubetinget gode, som indlejres i forestillings-evnen.
- Denne vision tilegnes gennem kropslig deltagelse, hvilket skaber en dybere affektiv *amor*-intentionalitet mod visionens mål (Smith 2009, 54-55).
- *Amor*-intentionaliteten og forestillingsevnen fungerer som før-kognitive drivkræfter, der disponerer mennesket til både en bestemt adfærd og en sær-

lig måde at forstå og opleve verden på i jagten mod visionen (Smith 2009, 56-57).

- En kristelig *habitus* gør den kristne til en borger af Guds rige, hvorfor man bliver som en »indfødt« i Guds stad (Smith 2013, 92-93).
- Fordi man er blevet dannet eller trænet igennem liturgien, kan man på mavefornemmelsesniveau fornemme og forstå, hvordan man skal handle og begå sig i verden (Smith 2013, 97-98).

Her vil vi blot fremlægge Smiths syn på shopping-centret som en sekulær liturgi. Smith sammenligner »ritualet« med en slags »worship experience«: At ankomme på parkeringspladsen, gå ind ad en sluse; herinde mister mennesket tidsfornemmelsen. Konsumerismen og materialismen har sit eget årshjul, der strukturerer og præger din tidsfornemmelse i kontrast til kirkeåret. Det, man strukturerer sin kalender efter (Black Friday, Xmas-shopping), bliver definerende for ens fornemmelse for det ubetingede.

Inde i shopping-centret præsenteres man for »ikoner«, »helgener« og »relikvier«, der legemliggør *dét gode liv*; man eksponeres for reklamer med modeller, influencere og produkter med fysisk attraktivitet. Menneskers længsler knytter an ved reklamernes legemliggjorte vision om det ubetingede. Længslen bliver derfor under overfladen rettet mod et bestemt produkt i stedet for mod Gud. Ved hjælp af lovsangsledere og præster (butiksmedarbejdere m.fl.) ledes man dybere ind i templet (shopping-centret) for at tage valg om at bringe et offer for at modtage noget (*do ut des*), der fuldender delagtigheden med det tilbedte (man køber et produkt) (Smith 2009, 19-23).

I forhold til kristen liturgi er dåben ifølge Smith en kollektiv praksis, der fænomenologisk danner både dåbskandidaten og menigheden; hele menigheden deltager i sakramentet. Smith ser dåben som en påmindelse om menighedens identitet som en ny »polis«, som opløser gamle hierarkier. Alle kaldes til præstetjeneste under samme Gud, fordi ritualet forankrer visionen om Guds rige. At se et menneske blive døbt danner menighedens forestillingsevne, former dens længsel og vil forme adfærd og vaner (Smith 2009, 182-186.230).

Smith er blevet kritiseret for at simplificere menneskets dannelse (Miller 2014; Cockayne og Salter 2021). Ifølge Cockayne og Salter er forholdet mellem affektion og kognition i menneskelig dannelse kompleks og kan ikke reduceres til et hierarki af »primært« og »sekundært«, sådan som Smith lægger op til. Smith underbetoner efter deres opfattelse den bevidste tænknings rolle i åndelig dannelse, og de argumenterer for at udvide Smiths antropologi ved at understrege, at ritualer former os både gennem følelser og tankesæt (Cockayne og Salter 2021, 79-80. 93-95). Man kan i den forbindelse overveje, om betydningen af henholdsvis affektiv og kognitiv påvirkning kan variere individuelt.

2.2 »A Curriculum for Christlikeness«: John Mark Comer

Comers primære fokus er efterfølgelsen af Jesus: Den kristne *er* ifølge Comer discipel eller »lærling under Jesus«, som er ved at lære at legemliggøre Jesu liv (Comer 2024, 11-13). Comer vælger bevidst begrebet *at være* »lærling under Jesus« i stedet for kristen, da det at være discipel lægger op til aktivitet, lydighed og forandring i stedet for passivitet og stilstand.

Comer ønsker at afsløre og bekæmpe kristnes nutidige distraktioner, som skaber forhindringer for efterfølgelse og åndelig dannelse (Comer 2024, xvi-xvii) i mødet med konkurrerende/ateistiske livssyn (fx individualisme og materialisme) (Se fx Comer 2019, 18-21; 2021, xxii.24.92-93; 2024, xxi-xxii; Pastor 2024).

Comer har udgivet talrige podcasts, bøger og online-materialer, men i denne sammenhæng fokuserer vi på hans to seneste bøger, som ifølge os sammenfatter hans indføring i discipelskab og åndelig dannelse (Comer 2021; 2024).

2.2.1 Hvad er åndelig dannelse?

Som lærling under Kristus er livets mål at blive formet i sit indre menneske til det, Jesus indebærer. Comer definerer åndelig dannelse som en proces, hvor mennesket bliver mere som Jesus (Comer 2021, 98-99; 2024, xii-xiii. 78). Det forudsættes, at lærlingen lever *aktivt og bevidst* i sine daglige prioriteringer for gradvist at dannes efter Kristi billede (Comer 2019, 77-78; 2024, xvi-xvii). Hans tretrinsmodel for at opnå denne åndelige dannelse består i:

1) Lærlingen *er sammen med* Jesus, og 2) *bliver* løbende, som Jesus er, hvilket bør kulminere i, 3) at man *gør, som Jesus* gjorde (Comer 2024). Altså forudsætter Comers discipelskabstænkning, at man har 1) nærvær med sin mester, og at det 2) medfører en karakterforvandling, der 3) medfører en adfærdsændring, som er ledt af Ånden. Men nærværet og at blive som sin mester virkeliggøres igennem aktive praksisser.

Discipelskabet kan altså omtales som en aktiv måde at blive helliggjort på. Fordi målet er at gå *Vejen*, som rabbi Jesus leder én på (Comer 2021, 98; 2024, 76-78), er åndelig dannelse også en proces, hvor mennesket *realiserer* dets sande gudsskabte selv: »[S]piritual formation in the Way of Jesus is how each of us is formed to be like *Jesus* and, in doing so, to be our deepest, truest self—the self that God had in mind« (Comer 2024, 72).

2.2.2 Hvad er dens formål?

På grund af arvesynden er mennesket blevet »de-formed«. Dannelsens mål er derfor helbredelse fra sygdommen i menneskenaturen, der forvrænger menneskets adfærd, karakter og forskellige tanke- og følelsesmønstre. I mesterlæren under Jesus indoptager disciplen Kristi karakter og væremåde, hvorfor dannelsens formål er at blive helbredt til *imago Dei* (Comer 2019, 76-78).

Syndens konsekvenser er forvrængethed i forhold til det originale *imago Dei*, altså en egoistisk indadvendthed eller selvindkrogethed: »You're being set free of your ego, your entitlement, your self-obsession« (Comer 2024, 189-90). Synden har ifølge Comer tre aspekter: 1) Synd er *noget*, mennesket gør, 2) *noget*, der gøres imod mennesket, og 3) *noget*, der bliver gjort omkring mennesket, altså en erfaring af synden i »verden«, som smitter af (Comer 2024, 89-96). Selvom Comer ikke er så radikal i sin syndsforståelse, kan den sammenlignes med reformatorenes forståelse af *concupiscentia*, den guds-fjendske selv-dyrkelse, som Prenter kalder for »selv-centring« (Prenter [1955] 1998, 287).

Udover arvesynden er der også andre faktorer, som i løbet af menneskelivet bidrager til, at mennesket under synden forvrænges mere:

1. Falske, ikke-kristne narrativer og idéer om menneskets formål, som induceres i den kristne (Comer 2021, 29-35).
2. Laster og relationer (familieophav, miljø og venner) effektuerer en misdannelse på personkarakteren (Comer 2024, 96-101).
3. Det, at Djævelen sår løgne i menneskets hjerte, som »synden« begærer og tilegner sig. Når løgne bliver normale i kulturen (»verden«), forstærker det indflydelsen på mennesket (Comer 2021, xxii-xxiii. 99).

2.2.3 Hvordan sker den?

I *Spiritual Formation Movement* ønsker man, at kristne går fra blot at *forstå* kristendommen intellektuelt til at *legemliggøre* den i livsstil (Erbe 2024). Hovedsagen i Comers åndelige dannelsesprogram er, at den troende former sit liv om Jesu *praksisser*, *rytmer* og *sandheder* (Comer 2024, xvi). Comer forestiller sig, at lærlingen gennem kropslig og legemliggjort praksis vil blive ændret udefra-ind:

Comers dannelsesskema forudsætter, at disciplen gennem åndelige praksisser eller discipliner åbner sig for Guds nådige og forvandlende nærvær (Comer 2024, 178-79). For Comer er det aktive liv som lærling centreret om *ånd* og *sandhed* (Joh 4,23f), hvor *ånd* refererer til lærlingens relationelle nærvær med Gud: Dannelsen til *imago Dei* kan kun finde sted i Guds nærvær, fordi man bliver som dem, man vedvarende er sammen med. Men nærværet skal forbindes med *sandhed*: Lærlingen indføres i den sande virkelighed i Kristus, som afslører løgne og falske narrativer (Comer 2021, 81-84). Igennem sit liv må disciplen lære at *være sammen med* Gud, da målet er en eksistentiel »withness« (Comer 2024, 34-36).

Ifølge Comer er det relationelle nærvær med Gud under pres i det distraherede og fortravlede (*hurry*) liv, som forhindrer efterfølgelse og dermed åndelig dannelse. For dannelsen sker, når »we let God love us into people of love« igennem konkrete praksisser og især kontemplativ bøn (Comer 2024, 48-49). Modsvaret mod de distraktioner,

som strukturelt karakteriserer det nutidige samfund, er derfor at tilegne sig en *personlig* leveregel (*rule of life*), inspireret af Sankt Benedikts klosterregel (c. 480-543 e.Kr.):²

A Rule of Life is a schedule and set of practices and relational rhythms that create space for us to be with Jesus, become like him, and do as he did, as we live in alignment with our deepest desires. It's a way of intentionally organizing our lives around what matters most: God. (Comer 2024, 161)

Comer opstiller ni overordnede praksisser udledt fra Ny Testamente, som Jesus og de første kristne praktiserede (Comer 2024, 181-90):

At praktisere...

1. sabbat.
2. retræte/alenetid.
3. kontemplativ bøn.
4. faste.
5. fordybelse i Guds Ord.
6. fællesskab (fx gudstjeneste, måltider med kristne, skriftemål).
7. gavmildhed/allemis.
8. tjeneste for nødlidende i nærområdet.
9. vidnesbyrd for ikke-troende.

Gennem en rytmisk og bevidst ommøblering af sit liv efter disse praksisser skaber disciplen rum for Gud og sikrer en vedvarende efterfølgelse i samfundets fortravlethed, distraktioner og »løgne«. Således mener Comer, at den *indre* dannelse sker gennem *ydre* praksisser (Comer 2024, 75).

Når dannelsen er centreret om praksis, er det, fordi Comer ser synden som en internaliseret del af menneskets natur (Pastor 2024). Synden er ikke blot lokaliseret i menneskets vilje, men også i dets kropslige og neurologiske struktur. Derfor kan dannelse ikke alene være en dannelse af kristnes kognition eller vilje, men også af disciplens adfærds-, tanke- og følelsesmønstre *igennem praksis* (Comer 2024, 93).

Comers teologi gør dannelsen til en slags dydsetik, hvor Kristi liv skal blive en vane, for at synden kan helbredes. Her skelner Comer ikke mellem aktuel synd og arvesynd, selvom det ser ud til, at Comer gør synd til et spørgsmål om dyd og laster: Fordi gentagne handlinger (som fører til vaner) er karakterdannende, forstås prioriteringer og livsstil som det, der dybest set leder til enten frelse eller fortabelse (Comer 2024, 42.46.49).

Selvom Comer kritiserer et ensidigt fokus på synd som et juridisk-moralsk problem og peger på, at Ny Testamente indeholder flere forskellige forsonings- og frelsesmotiver, er han selv tilsvarende ensidig i sin betoning af frelsen som inkorporation/participation i Kristus. Han nævner for eksempel ikke retfærdiggørelse ved tro (Comer 2024, 79).³

Man kan spørge, om Comer afsvækker syndens radikalitet ved at behandle den som et primært kropsligt og handlings-problem. Han medgiver, at viljen er syndig (Comer 2024, 89-90), men synden bliver alligevel noget, det er muligt at blive kvit gennem praksis, selvom han ikke regner fuldstændig syndfrihed i det timelige liv for mulig. Og skønt han nævner syndsbeholdelse forskellige steder,⁴ giver han ikke indtryk af, at dette har nogen bærende rolle i hans kristendomsforståelse.

Comer står i en *non denominational* (evangelikal frikirke) tradition og vægter hverken nådemidler (ord og sakramenter), liturgi eller embede. Derimod er hans tilgang til åndelig dannelse spiritualiserende, erfaringsfokuseret og pragmatisk. Hos Comer møder Gud ikke mennesket gennem bestemte ydre midler. For Helligånden bor i hjertet, hvorfor det er mødestedet. Dette følger hans tanker om ånd og sandhed, kontemplationen og hans »mysticisme«, som gør dannelsen til erfaringspræget (Comer 2024, 52).

Det er bemærkelsesværdigt, at levereglens praksisser har karakter af åndelige øvelser, som fremstår som en slags tilbagetrækning fra den kristnes øvrige liv.⁵ Sigtet er imidlertid ikke tilbagetrækning fra den kristnes tjeneste for næsten i verden, men snarere at et bevidst og prioriteret fokus på gode livsrytmer inspirerer og fremmer denne tjeneste.

2.3 Opsummering

Smith ser mennesket som *homo liturgicus*, der formes gennem de liturgiske praksisser, det gentager, ved at disse liturgier danner menneskets længsler og indlejrer en vision af det gode liv i dets forestillingsevne (Smith 2009, 53-54). Selvom det indebærer deltagelse i bestemte ritualer, er mennesket *passivt* og *receptivt* i denne proces. Dannelsen sker, uden at mennesket nødvendigvis er bevidst om det, for det transformative potentiale ligger i både kristne og de sekulære liturgier.

Hvor Smith beskriver en implicit dannelse, der sker *med os*, præsenterer Comer en eksplicit dannelse, der sker *gennem os* i en aktiv praktisering. Han argumenterer for, at kristne for at opnå åndelig forvandling bevidst må følge en leveregel og indrette deres liv omkring åndelige discipliner som faste, sabbat, bøn, retræte og tjeneste (Comer 2024, 161). Comer lægger et stort ansvar for den åndelige dannelse over på lærlingens viljestilslutning, hvor mennesket gennem gentagen praksis udvikler en karakter, der ligner Kristi egen karakter. Hans tilgang har rødder i klassisk dydsetik og ignatiansk spiritualitet, hvor forvandling sker gennem aktiv øvelse og engagement i praksisser, der fremmer transformation gennem mystisk erfaring.

3. Luther: Det retfærdiggjorte menneskes vækst ved Ordet i kamp mod gamle Adam

I det følgende inddrager vi Luthers teologi, hvor retfærdiggørelse ved tro og troens formidling gennem ydre midler er grundlaget for den kristnes fornyelse. For Luther er fuldbyrdelsen af Guds gerning i dåben målet med det kristne liv, idet den daglige dødelse af

synden bygger på en reel forening med Kristus. Vi vil i den afsluttende drøftelse bruge disse aspekter af Luthers teologi som et korrektiv til de moderne discipelskabsteorier.

3.1 Retfærdiggørelse ved tro som ramme for åndelig dannelse

For Luther er retfærdiggørelsen en ramme om hele livet. Den tro, hvorved retfærdiggørelsen sker, kan bestemmes som tillid til, at Gud gør den ugudelige retfærdig ved tro alene uden gerninger (Rom 3,28; 4,5). Dette grundlæggende juridiske/forensiske aspekt ved retfærdiggørelsen har derfor en *relationel* karakter. Det relationelle består i, at Gud erklærer mennesket retfærdigt i kraft af foreningen med Kristus (*unio mystica*) ved den tro, som sætter mennesket ind i et tillidsfuldt og derfor genoprettet forhold til Gud.

I *Sermonen om den dobbelte retfærdighed* (1519) skelner Luther mellem den kristnes første og anden retfærdighed: Den første er Kristi fremmede (*aliena*) retfærdighed. Denne *indgydes*⁶ (*infusa*, WA 2,145) udefra i dåben eller »til enhver tid i sand bod [omvendelse]«. Indgydelsen sker på grund af troens modtagelse af Guds gerning (Luther [1519] 1992, 11).

Om den første retfærdighed hedder det dels, at den er *ubegrænset* (*infinita*), og dels at den opsluger alle synder *på et øjeblik* (*omnia peccata in momento absorbens*, WA 2,146,13). Den beskrives altså som en totalbestemmelse af den troende, netop fordi den er udtryk for en relation til Kristus, der tager bolig i den troende. I den forstand kan Luther direkte identificere den første retfærdighed med *Kristus selv*, som ved troens forening med den kristne er den troendes retfærdighed (*immo ipsemet noster fit*, WA 2,146,9).

Selvom retfærdiggørelsen beskrives punktuelt, hedder det imidlertid, at den første retfærdighed *ikke indgydes helt på én gang* (*non [...] tota simul infuditur*). Det aspekt ved retfærdigheden, der således beskrives som processuelt, er, at Kristus dagligt mere og mere *uddriver Adam* (*expellit Adam de die in diem*, WA 2,146,32-33). Uddrivelsen af synden sker i takt med, at *troen på og erkendelsen af Kristus vokser* (*eresit illa fides et cognitio Christi* WA 2,146,33-34). Der er altså ifølge Luther et transformativt aspekt ved selve retfærdiggørelsen,⁷ som er en vedvarende og livslang *bekæmpelse* og *dødelse* af synden. Det er bemærkelsesværdigt, at denne »åndelige dannelse« i selve retfærdiggørelsen således beskrives *negativt*, som en kamp og en død.⁸

Den *anden* retfærdighed (helliggørelsen) er ifølge Luther virkelig *vor egen* (*nostra et propria*), fordi den troende i sine konkrete gerninger *samarbejder med* (*cooperemur*) den første retfærdighed (WA 2, 146,36-37). Den anden retfærdighed er således *positivt* bestemt, modsat den første retfærdighed. Luther forstår den anden retfærdighed som den første retfærdigheds frugt og følge og beskriver den ud fra henholdsvis Tit 2,12 og Fil 2,5ff i tre dimensioner svarende til de tre relationer, den troende står i:

1. »Selvforholdet« i (aktiv) selvfornægtelse og dødelse.
2. »Næsteforholdet« i tjeneste og kærlighed.
3. »Gudsforholdet« i ydmyghed og guds frygt (WA 2,146,38-147,20).

Det er tydeligt, at den anden retfærdighed bestemmes aktivt og positivt som det liv, den kristne kaldes til at leve, nemlig *den gode vandring i gode gerninger* (*conversatio bona in operibus bonis*), svarende til de gerninger, som fremhæves i CA6.⁹ Det gælder også, hvor Luther udlægger den paulinske formaning til at have Kristi sind og formes efter hans billede (Fil 2,5. Rom 8,29): Den troendes respons¹⁰ på det kald til efterfølgelse, som er i Kristi eksempel, sker ikke med henblik på egen dannelse, men *med henblik på næsten* (*nos idem exemplum ad proximos exhibeamus*, WA 2,147,22-23), for hvis skyld gerningerne skal gøres.

Luther lægger overalt stor vægt på disse gerninger. Men sondringen mellem retfærdiggørelsen (første retfærdighed), hvori Kristus vedvarende døde synden i takt med troens og erkendelsens gradvise vækst, og helliggørelsen (anden retfærdighed) udfordrer moderne forståelser af åndelig dannelse. Hvor introspektive modeller ofte betoner menneskets egen indsats og øvelse, understreger Luther, at den egentlige transformative kraft består i Kristi *vedvarende* gerning i den troende, mens helliggørelsen er en respons på Kristi kald i kampen mod synden og i tjeneste for næsten. Derfor må man forstå åndelig dannelse som en Guds gerning, negativt bestemt, samtidig med, at Luther ikke udelukker menneskets indsats og positive tilslutning i de tre forhold, mennesket altid står i.

3.1.1 Dåbens sakramentale betydning i troslivet

Luther beskriver det transformative aspekt ved trosretfærdigheden som noget, der sker *sakramentalt*, nemlig i dåben (Nørgaard-Højen 2014, 216). Både det punktuelle totalspekt og den processuelle forvandling findes således i Luthers beskrivelse af dåbens gerning i for eksempel *En sermon om dåben* (1519, WA 2,727-737). Her fokuserer Luther imidlertid altovervejende på det, vi har kaldt den *negative* processuelle transformation, altså på den daglige, åndelige uddrivelse/dødelse/drukning af den *onde tilbøjelighed*, som skal erkendes som virkelig synd (*boeßneygung* [*concupiscentia*] = *ware sund* WA 2,733,1).

Luther betoner imod de spiritualiserende sakramentforståelser på reformationstiden, at Gud virkelig handler i dåbsøjeblikket gennem vandet og Ordet (Hegstad 2017, 180-81). Samtidig henviser dåbens tegn, som vi nu skal se, også »til noe som fortsetter hele livet«, altså som både *engangshændelse* og *proces* (Hegstad 2017, 183).

Dåbens værk (Joh 3,5; Tit 3,5; 1 Pet 3,21) er, at det gamle menneske druknes, og et nyt menneske opstår (Luther [1519] 1994, 227). Alligevel er det sådan, at den kristne skal *efterfølge* (*folge*) dåbens forpligtelse (*vorpinden*) for således at gøre den gældende ved ikke at hindre (*hyndern*) Guds begyndte gerning (*angefangene werck Gottis und der*

Taufe, WA 2,733,1-6). Den troendes tilslutning sker i »mange øvelser, gerninger og lidelser« og fuldbyrdes i den fysiske død (*ubungen, wercken und leyden bestreyte, zu letzt mit sterben toedde*, Luther [1519] 1994, 232-33). Så selvom Gud handler punktuelt i dåben, sætter denne handling mennesket i en livslang *kamp* grundet dåbspagten, hvor den døbte skal deltage i at dræbe den stadigt iboende synd. Og netop derved fuldbyrdes dåben.

Luthers forståelse svarer til den paulinske beskrivelse af den døbtes vedvarende forpligtigelse: Ved dåben dør og opstår mennesket med Kristus (Kol 3,1 jf. Kol 2,12 sml. fx Rom 6,3ff), og denne sakramentale virkelighed indebærer den forpligtigelse, at man skal døde synden (Kol 3,5-8; Rom 8,13 m.fl.) for at aflægge det gamle menneske og blive iført det nye menneske (Kol 3,9-10). Luther mener, at menneskets tro må styrkes af dåben for at kunne døde det gamle og iføre sig det nye. Dåbspagten ses altså som en ressource for den troende til at aktualisere troslivet. Med Jonathan Triggs formulering løfter Luther dåben op som en dynamisk »continuing force [...] in its promise and power« for at aktualisere daglig dødelse og opstandelse (Trigg 2014, 310-11)

Derfor ser Luther kristenlivet som en vedvarende fuldendelse af dåbens påbegyndte gerning. Denne kamp kan specificeres som anger, bekendelse, tro og omvendelse, men vel at mærke ikke som i et fra dåben løsrevet bodssakramente, for alt i boden (skriftemålet) *bygger på* dåben og sker med henblik på troen på Guds løfte i dåben. I denne tro opnår den døbte for det første tilgivelse, og for det andet føres kampen imod synden igennem troen (Luther [1519] 1994, 233).

For Luther må netop dåben være troslivets begyndelse og endemål, fordi Guds handling med den døbte sættes i centrum. Her skal den døbte radikalt *fortvivle* over sin egen formåen og værdighed (jf. fx *desperandum*, i *Sermo de poenitentia* 1518) og i stedet flygte til Guds løfte om barmhjertighed (*ad misericordiam eius confugiendum* WA 1,322,9-13). Dermed omslutter dåben hele troslivet, og den døbte skal i kampen mod det gamle menneske alene orientere sig mod og huske Guds løfte (Luther [1519] 1994, 232).¹¹

3.1.2 Helligåndens gerning ved ydre midler

Ifølge Luther skaber og skænker Helligånden troen ved at bære evangeliet (*promissio*) til mennesket eller ved at bære mennesket til Kristus, jævnfør *Lille Katekismus*: Helligånden *har kaldet mig ved evangeliet* (*per evangelium me vocavit*, Luther [1529] 2011, 230-31). Dette sker formidlet af det ydre Ord – forkyndelse og sakramenter – som dermed er konkrete midler, hvorigennem Gud møder og forvandler mennesket.

Luther opponerer her mod Huldrych Zwinglis spiritualiserende og symbolske sakramentsforståelse. Ifølge Zwingli formidler Gud ikke nåden igennem disse ydre midler, men uafhængigt af sakramenterne, jævnfør Hegstad: »som tegn på en nåde som blir gitt uavhengig av sakramentene« (Hegstad 2017, 180). Fordi troen handler om hjertets relation til Gud, vægtes det 'åndelige' og indre. Ifølge Højlund afviser Luther denne spiritualisme, fordi den ikke gør alvor af bekendelsen til Gud som *skaber*: Det er netop

som skaber, Gud møder mennesket gennem de »ydre«, skabte midler ved at iklæde sig sakramenternes elementer (vand, brød og vin), fordi mennesket er skabt som et sanseligt og kropsligt væsen. Derfor har den troende noget at tro på (Højlund 2017, 91-93). Det svarer til Smiths pointe om, at mennesket *er* krop, hvorfor en teologi om åndelig dannelse må have blik for, at Gud arbejder med mennesket igennem dets kropslige deltagelse i liturgien. Og dette selvom Luther i langt højere grad end Smith betoner, at Kristus har knyttet sine løfter til netop dette sakramentale møde. Luthers position skal derved fremstå som et korrektiv mod en spiritualiserende forståelse af gudstjenesten som troens ekspressive handling, hvor der søges overensstemmelse mellem personlig indre stemning/følelse af tro og den ydre handling. Også på dette punkt handler det for Luther om at afvise overbetoningen af den troendes introspektion.

Selvom ansvaret for forkyndelsen og sakramentforvaltningen (*ministerium verbi*) i luthersk teologi er overdraget til en kaldet person (jf. CA3; 5; 7), er det således for Luther Helligånden selv, der »fører ordet«, nærer troen og helliggør (jf. *Om koncilierne og kirken* Luther [1539] 1994, 279). Derfor har Gud dybest set hele ansvaret for hjertets omdannelse gennem de ydre sakramentale midler; var det anderledes, ville al gudstjenestelig liturgi ifølge Luther være *spildt* (*verloren*, jf. *Store katekismus* 1529 WA 30 I, 188,29).

3.2 Opsummering

Til forskel fra Smiths *passive/receptive* og Comers *aktive* forståelse af åndelig dannelse kan Luthers forståelse af vækst i tro og åndeligt liv karakteriseres som *responsiv*, jævnfør beskrivelsen af den anden retfærdighed/helliggørelsen som den troendes *svar* på Kristi løfte og kald. Luther fokuserer ikke på karakterdannelse, men på aktiv tjeneste for Gud og næsten. Mest markant er det imidlertid, at Luther så stærkt betoner, hvad man kunne kalde en »*negativ dannelse*«, hvor åndelig vækst sker gennem syndsbekendelse og tro på evangeliet. For Luther er menneskets dannelse ikke primært et spørgsmål om at tilegne sig dyder eller at deltage i bestemte praksisser. Derimod sker dannelsen i menneskets daglige liv i tjeneste med lidelse og prøvelser, hvor man dagligt skal dø bort fra sig selv i kaldet og standen.

Det betyder ikke, at Luther ikke har blik for opstandelsesmotivet i den kristnes liv, sådan som det også fremgår af Katekismens ord om det nye menneske, der dagligt skal opstå af dåben (Luther [1529] 2011, 248). Men det fylder overraskende lidt, særligt i Dåbssermonen (1519), som vi har set det, og man kan spørge, om Luther overbetoner lidelses- og døds-motivet og det negative aspekt af dannelsen i forhold til Rom 6, som han udlægger.

4. En luthersk teologi om åndelig dannelse

Både Smiths passivt-receptive og Comers aktive forståelse af åndelig dannelse fokuserer, som vi har set, på bestemte praksisser, der påvirker og ændrer menneskets karakter.

I den forstand betegner åndelig dannelse en transformationsproces »udefra-ind«: ydre liturgi og praksis, indre forvandling af menneskets vision af det gode/*telos*, karakterdannelse.

Strukturelt er der således en bemærkelsesværdig lighed med Luthers betoning af, at al åndelig vækst er betinget af Guds udefra kommende gerning ved nådens ydre midler, som Kristus/Ånden er subjekt for. Hvis den åndelige dannelse, beskrevet af henholdsvis Smith og Comer, skal fortolkes inden for rammerne af Luthers teologi, må den derfor forstås som en antropologisk (Smith) henholdsvis praktisk-konkret (Comer) beskrivelse af, *hvordan* denne Ådens gerning ved ydre midler sker. Det menneske, som hengiver sig i praksisser, er det menneske, som står under evangeliets tiltale. Det virker umiddelbart mest oplagt i Smiths tilfælde, jævnfør de forbindelseslinjer mellem hans betoning af menneskets kropslige deltagelse i liturgier og Luthers betoning af, at det er gennem de ydre og skabte midler, Gud (Skaberen) formidler sit nærvær og sin nåde, som vi har peget på ovenfor (3.1.2).

I Comers tilfælde virker forbindelsen umiddelbart mindre indlysende på grund af hans stærke betoning af menneskets egen aktivitet, og fordi sakramenterne ingen rolle spiller i det kristne liv ifølge ham. Alligevel kan vi argumentere for, at hans betoning af personlig fordybelse i Guds Ord og af kontemplativ bøn, vejledt af andre praksisser også, svarer til den vægtlægning på *oratio* og *tentatio* – netop som praksis og som vane! – som vi finder i Luthers berømte fortale til sine tyske skrifter fra 1539 (WA 50,659).

Derved kan disse modeller tjene til at give sprog for, hvordan det kristne liv fornyes, set under Guds gerning ved nådens ydre midler.

Vi finder imidlertid, at Luthers teologi korrigerer både Smith og Comer på to grundlæggende punkter:

1. Når det gælder *indholdet* af de ydre midler, Gud ifølge Luther bruger til at kalde både troen og fornyelsen frem i mennesket, betoner Luther, at det er *evangeliet* eller *løftet*. Hvor Smith taler om visionen af det gode/det gode liv og Comer om ligedannelse med Kristi egen karakter, fremhæver Luther løftet om barmhjertighed og det rette forhold til Gud, som trosretfærdigheden dybest set er. Det svarer til, at Luthers antropologi er *relationel* i den forstand, at menneskets fundamentale og primære bestemmelse er dets forhold til Gud.¹² Mennesket bliver altså til som kristent menneske – ikke ved nogen habituel karakterdannelse, som hos Comer, eller ved nogen vision af det gode, som hos Smith – men i den gudsrelation, som løftet etablerer ved at kalde troen/*fiducia* frem.
2. Når det gælder *formålet* med den åndelige dannelsesproces, betoner Luther i høj grad det, vi ovenfor (3.2) har kaldt *negativ dannelse*: Dannelsens mål er syndens uddrivelse og dødelse i mennesket, hvorved dåbens gerning fuldbyrdes mere og mere i en livslang proces, der først er fuldendt med menne-

skets fysiske død. Det svarer til, at Luther langt stærkere end både Comer og Smith lægger vægt på synden som en personlig virkelighed, som den kristnes liv er en kamp imod.

Dette sidste betyder ikke, at der ikke skulle være rum for en luthersk teologi om åndelig dannelse. Det mener vi i høj grad, at der er, og vi ser ingen grund til, at lutherske teologer og præster skulle afvise den værdifulde inspiration, som Smith og Comer med hver deres profil er markante eksponenter for i disse år.

Den teologiske opgave består i at præcisere Smiths liturgiske vision af det gode liv som en vision, der ikke blot former menneskets længsler, men som ved Åndens gerning gennem Ord og sakramenter kalder troens forhold til Gud frem, som også indeholder visioner om det eskatologiske liv med Gud. Tilsvarende må den kristnes dannelse gennem åndelige praksisser ikke blot forstås som noget, der alene er karakterdannelse, men i mindst lige så høj grad er en kamp mod og dødelse af synden i den troende, hvilket Comer har med, men som glider i baggrunden for karakterdannelsen (Comer 2021, 171-87).

En helhedsorienteret, luthersk teologi om åndelig dannelse må derfor integrere de tre perspektiver på, hvor dannelsen sker (dannelsens lokationer):

1. I kirkens liturgiske rum med blik for sekulære liturgiernes indflydelse (Smith).
2. I »lønkammeret«, hvor personlige åndelige rytmer og praksisser skaber tid og plads for Gud (Comer) – uden at disse må betragtes som mere hellige end den kristnes almindelige liv i tjeneste for næsten.
3. I hverdagen, hvor den troende i kald og stand dør bort fra sig selv, tjener næsten, erkender sin synd, beder om tilgivelse og stoler på evangeliets løfte; her i det almindelige liv må den kristne lære at se, at Gud fører mennesket igennem lidelser og prøvelser. Det afgørende er, at dannelsen ikke reduceres til blot teknik eller subjektiv erfaring, men forankres i evangeliets kraft.

5. Konklusion

I denne artikel har vi undersøgt og analyseret to markante nutidige forståelser af åndelig dannelse af henholdsvis James K.A. Smith og John Mark Comer. Analyserne har vist, at begge bidrager med væsentlige og værdifulde indsigter, men også indebærer potentielle ensidigheder; de vægter henholdsvis liturgisk formation og discipelskabspraksisser. Som teologisk korrektiv til disse tilgange har vi præsenteret Martin Luthers forståelse af retfærdiggørelse ved tro, af dåben som både en begivenhed og en proces samt af Guds virke på mennesket gennem ydre midler. Vores analyse har vist, at de moderne tilgange har en tendens til at overbetone den *positive* dannelse foranlediget af eksponering for gudstjeneste og menneskets indsats. Her tilbyder Luther en nødvendig nuancering ved at betone den *negative* dannelse igennem dødelse fra sig selv i kaldet

og standen ved syndserkendelse foranlediget af det kors og den lidelse, Gud fører mennesket igennem. På den baggrund har vi argumenteret for, at en luthersk teologi om åndelig dannelse bør betone dels Guds handlen gennem Ord og sakramenter, dels dannelsens negative aspekt som en vedvarende kamp mod synden med blik for, at troen, der genopretter gudsforholdet, er det, der dannes.

6. Noter

- 1 Smiths forståelse af *habitus* adskiller sig fra Aquinas' nådeindgydte dyder (*gratia et virtutes*) (fx *Summa Theologica*. I-II. Q49, Q51; III. Q69.A4.C). Smith trækker i stedet på Bourdieus sociologi. I sidste ende er begrebet *habitus* en reception fra Aristoteles' *hexis* (Smith 2013, 80ff). Smiths *habitus* er ikke en indgydt moralsk formning, men en kollektivt overleveret eller dannet praksis, der strukturerer menneskets måde at forstå og agere i verden på (Smith 2013, 83) – et »social imaginary« fra Charles Taylor (Smith 2009, 63-65.166-167).
- 2 Comers bøger er blevet kritiseret for utilsigtet at bidrage til den »radikale individualisme« gennem sin brug af levereglen, som han selv kritiserer (East 2024; Werntz 2024). Dog vægter Comer tæt og forpligtende troendes fællesskab som nødvendigt for mesterlære under Jesus (Comer 2024, 187.224). Alligevel sidder vi tilbage med en følelse af, at Comer uønsket ender med at instrumentalisere kirken til et middel i åndelig dannelse.
- 3 Dermed står Comer i modsætning til den opfattelse, at menneskets forening med Kristus indebærer og forudsætter tilgivelse af synd og skyld (fx Valen-Sendstad 1996, 535-36).
- 4 Comer 2021, 181-183.189; Særligt 2024, 95 hvor Comer nævner syndsbekendelse som en »core practice«, der begynder vandringer med Jesus, hvor man kommer ud i lyset fra skam og skyld til at blive modtaget og accepteret i kærlighed. 187.
- 5 Ifølge Philip Melancthon har talen om forbedring og åndelige øvelser ofte den utilsigtede konsekvens (som han i særlig grad så udfolde sig på grund af den romersk-katolske teologi om skriftemålet), at »de virkelige gode gerninger [i den troendes kald og stand] [kan blive] begravet under traditionens lovprisninger«. Det almindelige retfærdige liv og omvendelse fra synd må ikke glemmes eller sættes lavere, fordi faste, bøn og læsninger bliver mere åndeliggjort eller mere kristent (Melancthon [1535] 2024, 194). Al dogmatisk udlægning af det kristne liv må fokusere på, at de »virkelige gode gerninger« findes i kaldet og standen, hvor man møder sin næste, som Gud har sat mennesket iblandt – fx som mand, hustru, far, mor, broder, søster, ven, medarbejder eller nabo. Frygten er, at de »nemmere« eller »helligere« »åndelige« discipliner vægtes højere.
- 6 I 1519 betegner Luther den første retfærdighed som *infusa* og altså ikke som *imputata*, sådan som han senere gør det. Men vi forstår det alligevel som en modsætning til den thomistiske forståelse, fordi det ikke er nåden som en kraft, der indgydes (*gratia infusa*), men retfærdigheden og Kristus selv (jf. WA 2,146,9).
- 7 Det transformative element i Luthers retfærdiggørelse også jf. fx kamp og helbredelse hos Højlund 1992; 1995, 16-17; »Effektiv-sanativ« hos Nørgaard-Højen 2014, 231ff; »Procesagtig retfærdiggørelse« hos Bayer 2017, 290-92.
- 8 I skriftet *Mod Latomus* (1521) udfolder Luther samme sondring med en anden terminologi: retfærdiggørelsen (= den første retfærdighed) skildres her som en dobbelthed af *donum* og *gratia*, hvor *gratia* betegner totalaspektet/det forensiske, mens *donum* betegner det processuelle, transformative aspekt, hvorved synden udrenses eller uddrives til stadighed frem mod døden (*donum [...] peccatum expurgare laborans* (Luther [1521] 1994, 209-10). Også her er det transformative og sanative aspekt ved retfærdiggørelsen således negativt bestemt som en uddrivelse og dødelse af synden i den troende.
- 9 I skriftet *Mod Latomus* er helliggørelsen som retfærdiggørelsens frugt og følge bl.a. beskrevet som »den anden fæstning« (Luther [1521] 1994, 220).

- 10 Luther kan således beskrive den anden retfærdigheds samarbejde med den første vha. ægteskabsmetaforik ud fra Cant 2,16 (WA 2,147,12). Men også i denne sammenhæng understreges det, at helliggørelsen ikke sker for egen dannelses skyld, men for næsten og næstens frelse.
- 11 Luther kritiserede sin samtids teologi om bodssakramentet for at føre til en introspektiv bods-praksis, hvor fokus på *contritio*, *confessio* og *satisfactio* flyttede fokus væk fra Guds løfte om, at tilgivelsen gives til den, der tror, jf. Højlund 2017, 101–2; Jf. i øvrigt *Sermo de poenitentia* Luther [1518] u.å. WA 1,319-324.
- 12 »Human beings are not only given their existence from outside themselves, but they can view themselves properly only through this external foundation, in which they have their existence.« (Slenczka 2014, 219).

7. Litteraturliste

- Baraldsnes, Ronnie. 2024. »Ny vekkelsesbølge: Unge strømmer til frimenighetene«. TV2.No (blog). 18. november 2024. www.tv2.no/nyheter/innenriks/unge-strømmer-til-frimenighetene/17102200/.
- Bayer, Oswald. 2017. *Martin Luthers teologi: I nutidigt perspektiv*. Oversat af Hanne Sander. København: Eksistensen.
- Cockayne, Joshua og Gideon Salter. 2021. »Liturgical Anthropology«. *TheoLogica: An International Journal for Philosophy of Religion and Philosophical Theology* 6 (1).
- Comer, John Mark. 2019. *The Ruthless Elimination of Hurry. How to Stay Emotionally Healthy and Spiritually Alive in the Chaos of the Modern World*. London: Hodder and Stoughton.
- Comer, John Mark. 2021. *Live No Lies. Recognize and Resist the Three Enemies That Sabotage Your Peace*. Colorado Springs: WaterBrook.
- Comer, John Mark. 2024. *Practicing the Way. Be with Jesus. Become like Him. Do as He Did*. London: SPCK.
- Dalsgaard, Merete Holm, Niels Christian Hvidt og Dorte Toudal Viftrup. 2024. »Børn og unges mistrivsel – familiens og kirkens betydning«. *Kritisk forum for praktisk teologi*, nr. 172: 1-9.
- East, Brad. 2024. »My Students Are Reading John Mark Comer, and Now I Know Why«. Anmeldelse af *Practicing the Way: Be with Jesus. Become like him. Do as he did*, af John Mark Comer. *Christianity Today*, februar. www.christianitytoday.com/2024/02/john-mark-comer-practicing-way-jesus-apprentice/.
- Erbe, Ryan G. 2024. »From Understanding to Embodying: Moving Beyond Teaching for Understanding of the Spiritual Disciplines Through Using Psychological Theories of Motivation and Behavior«. *Journal of Spiritual Formation and Soul Care* 17 (1): 123-35.
- Fredstrom, William G. 2023. »Taking James K.A. Smith to the Lutheran church«. *Lutheran Theological Journal* 57 (3): 128-43.
- Hegstad, Harald. 2017. »Dåpen som hendelse og prosess«. *Teologisk tidsskrift* 6 (3): 176-94.

- Højlund, Asger Chr. 1992. *Ved gaven helbreder han naturen: Helbredelsestanken i Luthers retfærdiggørelseslære*. Menighedsfakultetets Videnskabelige Serie (MVS) 4. Århus: Kolon.
- Højlund, Asger Chr. 1995. »Indledning«. I *Mod Latomus. Om synd og nåde*, af Martin Luther, 9-22. Skrifter i udvalg 8. København: Credo.
- Højlund, Asger Chr. 2017. *Urimeligt godt nyt. Luthers reformatoriske opdagelse og dens konsekvenser*. Fredericia: Kolon.
- Kim, Bethany Joy. 2013. Anmeldelse af *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation* og *Imagining the Kingdom: How Worship Works*, af James K. A. Smith. *Mission Studies* 30 (1): 133-34.
- Langer, Rick. 2012. »Points of Unease with the Spiritual Formation Movement«. *Journal of Spiritual Formation and Soul Care* 5 (2): 182-206.
- Luther, Martin. [1519] 1992. »Om den dobbelte retfærdighed«. I *Troen og livet. Prædikener, sermoner og tesserækker af Luther*, redigeret af A.C. Højlund, Niels Ove Vigilius og Johannes Sanggaard, 9-21. Skrifter i udvalg 6. København: Credo.
- Luther, Martin. [1519] 1994. »En sermon om dåben«. I *Teologiske tekster: Udvalg af klassiske dogmatiske tekster*, oversat af Afdeling for Dogmatik, Aarhus Universitet, 2. udg., 226-37. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Luther, Martin. [1539] 1994. »Om koncilierne og kirken«. I *Teologiske tekster: Udvalg af klassiske dogmatiske tekster*, 2. udg., 274-88. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Luther, Martin. [1521] 1994. »Rationis Latomianae confutatio«. I *Teologiske tekster: Udvalg af klassiske dogmatiske tekster*, 2. udg., 201-24. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Luther, Martin. [1529] 2011. »Dr. Martin Luthers Lille Katekismus«. I *Den Danske Folkekirkes bekendelsesskrifter. Tekst og oversættelse*, redigeret af Peder Nørgaard-Højen, 2. udg., 195-318. Frederiksberg: Anis.
- Luther, Martin. [1518]] u.å. »Sermo de poenitentia 1518«. *Lutherdansk.dk* (blog). u.å. www.martinluther.dk/serm-poenit.html.
- Melanchthon, Philipp. [1535] 2024. *Teologiens hovedemner: den lutherske dogmatik*. Redigeret & oversat af Finn B. Andersen. Den store Lutherserie 40. Hellerup: BoD.
- Miller, Kirk E. 2014. »Review of *Desiring the Kingdom* by James K. A. Smith«. *Kirk E. Miller. Scripture, Theology, Ministry, and Everything in Between* (blog). 9. april 2014. www.kirkmillerblog.com/2014/04/08/review-of-desiring-the-kingdom-by-james-k-a-smith/.
- Mindel, Jenna. 2024. »Gen Z Is Turning Online for Spiritual Guidance«. *Christianity Today* (blog). 5. november 2024. www.christianitytoday.com/2024/11/gen-z-is-turning-online-for-spiritual-guidance/.
- Nikolajsen, Jeppe Bach og Silas Lauridsen. 2025. »Liturgiens formative kraft«. *Skandinavisk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 52 (1): 6-24

- Nørgaard-Højen, Peder. 2014. *Den danske folkekirkes bekendelsesskrifter. Kommentar*. 3. udgave. København: Anis.
- Pastor, Paul J. 2024. »John Mark Comer: The Apprentice«. *Outreachmagazine.Com* (blog). 2. januar 2024. www.outreachmagazine.com/features/78413-john-mark-comer-the-apprentice.html.
- Porter, Jeffery. 2021. »Rituals of Ultimacy: A Neurotheological Account of James K.A. Smith's Post-Secular Liturgy«. *Practical Theology* 14 (6): 518-28.
- Porter, Steven L. 2015. »Is the Spiritual Formation Movement Dead?« *Journal of Spiritual Formation and Soul Care* 8 (1): 2-7.
- Porter, Steven L. 2019. »The Future of the Spiritual Formation Movement«. *Journal of spiritual formation and soul care* 12 (2): 173-76.
- Prenter, Regin. [1955] 1998. *Skabelse og genløsning*. 2. udg. Frederiksberg, Danmark: ANIS.
- Slenczka, Notger. 2014. »Luther's Anthropology«. I *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, redigeret af Robert Kolb, Irene Dingel og L'ubomír Batka. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, James K.A. 2009. *Desiring the Kingdom. Worship, Worldview, and Cultural Formation*. Cultural Liturgies, Bd. 1. Grand Rapids: Baker Academic.
- Smith, James K.A. 2013. *Imagining the Kingdom: How Worship Works*. Cultural Liturgies, Bd. 2. Grand Rapids: Baker Academic.
- Smith, James K.A. 2016. *You Are What You Love. The Spiritual Power of Habit*. Grand Rapids: Brazos Press.
- Smith, James K.A. 2017. *Awaiting the Kingdom. Reforming Public Theology*. Cultural Liturgies, Bd. 3. Grand Rapids: Baker Academic.
- Smith, James K. A. 2019. »A Response to Critics«. *Studies in Christian ethics* 32 (1): 129-34.
- Trigg, Jonathan. 2014. »Luther on Baptism and Penance«. I *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, redigeret af Robert Kolb, Irene Dingel, og L'ubomír Batka, 310-21. Oxford Academic.
- Valen-Sendstad, Aksel. 1996. *Troens fundament. Dogmatiske hovedspørgsmål i lyset af bibelsk ontologi*. Menighedsfakultetets Videnskabelige Serie (MVS) 6. Aarhus: Kollon.
- Werntz, Myles. 2024. »You Don't Need a Rule of Life«. *Christianity Today* (blog). 10. oktober 2024. www.christianitytoday.com/2024/10/you-dont-need-a-rule-of-life-individualism-church/.

Forfattere

Sebastian Amorsen Vestergaard

Sebastian.vest@hotmail.dk

Peter Søs

Fjellhaug International University College – Aarhus

Katrinebjergvej 75

8200 Aarhus N

ps@teologi.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.